

PRIE DIDELIO KELIO

Kelias yra žemės ženklas, likimo simbolis. Ne tik žmogaus, bet ir tautos. Ypač jei skirta jai būti prie didelio kelio, ir svetimų trempiamo, ir savus svetimybėn išvedančio:

Ir gluosniais mes virtom prie didelio kelio,
Beržais svyrūnėliais prie stepės plačios.
Ir svyra mums šakos, ir krinta lapeliai,
Ir veria mus speigas lig šerdies pačios.

Eilėraščių „Prie didelio kelio“ Salomėja Nėris parašė besibaigiant 1942-ųjų metų gruodžiui. Paskutinėj eilutėj pirma įrašė „Ir šaldo mus...“, paskui perbraukė ir pataisė: „Ir veria mus speigas lig šerdies pačios“. Atsivėrė metaforos erdvė – veria ne tik medžio šerdį, bet ir žmogaus širdį. Pažymėjo priegaidę: *šerdies*. Reto, poetiško žodžio apsaugojimas svetimybėj: neiškreipti žodžio kelio. Pirmą kartą eilėraštis „Prie didelio kelio“ išspausdintas 1957 m. tritomyje. Vėliau kelis kartus perspausdintas, tačiau niekad neakcentuotas, nes būtų reikėję aiškintis, kad yra ir tokio pavadinimo Salomėjos Nėries lyrikos rinkinys, kurį ji parsivežė į Lietuvą po klajonių svetimybėj ir įteikė leidyklai. Deja... Išėjo. *Lakštingala negali nečiulbėti*, rinkinys su sustiprintais „aktualiais“ kūriniais, su pabrėžtu optimizmu. Dvilypė lemtis, skaudžiu aidu atsiliepusi paskutinėmis Salomėjos Nėries gyvenimo dienomis: prašė V. Drazdausko atsiųsti į ligoninę bent penkis egzempliorius *Lakštingala negali nečiulbėti*, o gavusi, jau beveik nebegalėdama kalbėti, atgalia ranka stūmė juos nuo savęs... Galbūt norėjo rinkinį dar kam nors padovanoti, juk ramstė savo gyvenimą iš paskutiniųjų. O širdies gilumoje, išeidama paskutinėn kelionėn, gedėjo rinkinio *Prie didelio kelio*. Jis turėjo būti paskutinis poetinės valios paliudijimas. 1941–1944 metų eilėraščiai su tolumo, svetimo kelio vardais: Maskva–Penza–Ufa. Turi šio rinkinio egzempliorius M. Mažvydo biblioteka, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Salomėjos Nėries muziejus... Yra nežymių skirtumų, pataisų. Lapai perlenkti per pusę, susiūti ar surišti. Ne taip, kaip paprastai įteikiama leidyklai. Lyg ir iš anksto žinant, kad nebus išleista. Graudi rankraštinė eilėraščių knyga, panaši į benamių ar miško brolių sąsiuvinius... Bet atskirta nuo jų ir matomos, ir nematomos sienos Padalinta. Kaip ir daug kas iš to laiko. Sklido pikta rankraštinė „Poema Salomėja Neris“: diaugiau nedrįsk „Neris“ vadintis“... A. Miškinis ir kaltino, ir teisingai klausdamas: „Mes tada apstulbom – kurgi tu, sesule, / Kurgi, seserėle, argi Tau su jais?“ O S. Čiurlionienė-Kymantaitė „Girioj žaliojoj“ gaudžiai rypavo:

Ak, gal ašara karčiausia,
gėdos ašara raudona
rieda zvimbdama į dugną
tos taurės – sunki kaip švinas
iš akių žmogaus, kurs mato
klydęs,
o sugrįžti nebegali...
Ką jis jaučia?
Kanklių mūsų karaliene,
Salomėja... Salomėja!

Salomėjos Nėries mirtis buvo ženklas, kurį nedaug kas suprato. Suprato S. Čiurlionienė, A. Miškinis,

dar vienas kitas. Bet tas supratimas liko metafizinėje gelmėje. Realybėje vėl baugus dvilypumas: atsakyta šventos žemelės, bet suteikta oficiali garbė. Įtvirtinta kaip „tinkamos“ poezijos emblema, bet neišleistas jos pačios sudarytas rinkinys, neįvykdyta paskutinė kūrėjos valia.

Rašomi eilėraščiai ir rašomos knygos. Lyrikos knyga – ypatingas kūrinys, ypatinga struktūrinė visuma. Čia daug kas svarbu: skyriai, epigrafai, seka, pradžios ir pabaigos akcentai. Ir, žinoma, eilėraščių atranka, tiesiogiai parodanti kūrėjo poziciją. Naują eilėraščių rinkinį S. Nėris pradėjo sudarinėti 1944 m. pavasarį. Eilėraščių sąrašai po truputį vis keitėsi. Ir išlikusiuose *Prie didelio kelio* egzemplioriuose, žiūrint į eilėraščius ir jų sąrašus turinyje, yra nesutapimų. Kaitaliota ir eilėraščių tvarka. S. Nėries muziejuje saugomame mašinraštyje yra įdomi „Laiškelio“ pabaigos pataisa: „Nežaliuos širdies šakelė / Svetimoj padangėj“. Atsiribojimas nuo svetimybės ryškesnis, dramatiškesnis negu įsitvirtinusioje pabaigoje: „Sužaliuos širdies šakelė / Tik savoj padangėj“. Apskritai rinkinyje aiškiai jaučiama svetimo ir savo riba, įsismelkusi ir į nuotaiką, ir į metaforą. Viename egzemplioriuje prie „Bendrakeleivio, ir poetes ranka įrašyta dedikacija „Sūnui“. Ne vieno eilėraščio data yra skirtinga negu nurodoma „Raštuose“ (ir ankstesniuose, ir vėlesniuose). Į daug ką reiktų iš naujo gilintis, būtini gretinimai, tekstologinė analizė. Štai eilėraščio „Tėvynei“ likimas. Pirmas jo variantas „Tėvynė“ (1941. IX.12) su tautosakine vilties pabaiga:

Ne daugel kartų saulė leisis
Mūs Nemunėlio juostoj, –
Aš greit sugrįšiu, aš pareisiu...
Dainom tave paguosiu.

Ir antras variantas – „Tėvynei“, tos pačios datos, bet lyg ir neužbaigtas. Aišku, kad svarbiausia čia yra eilutė: „Nepardaviau tavęs aš niekad, / Neišdaviau, mieloji!“ Nežinomo asmens ranka viename iš egzempliorių įrašyta 4 ir 5 strofa su tokia pabaiga: „Nors po manęs klaustukai lieka... / Širdis gi nemeluoja“. Biografiniai klaustukai. Ir paskutinė tiesos instancija – širdis. Trečiame *Prie didelio kelio* skyriuje yra eilėraštis „Kas priespaudą šitą pakels“. Knygoje *Lakštingala negali nečiulbėti* jis pavadintas „Tegu tave skradžiai“ ir turi su fašistine okupacija susietą pabaigą „Tegu tave skradžiai prasmegs, / Ateiviai su Kryžiais juodais!“ O iš S. Nėries kūrybos registro išnykęs eilėraštis „Kas priespaudą šitą pakels“, mano supratimu, turi kitą prasmę, galbūt jis parašytas anksčiau, tik vėliau „pritaikytas“ (spausdintas laikraštyje *Už Tarybų Lietuvą*), o šiame rinkinyje išlikusi pirminė prasmė – galima išgirsti 1941 metų birželio tremčių atgarsius:

Ištrems tavo brangius vaikus,
Ištuštins miestus ir sodžius.
Tik vėjai laisvi po laukus
Tau šermenis švilpaus graudžius.

Gal ir nebūtina specialiai ieškoti tų Salomėjos Nėries kūrybos prasmų, kurių iki šiol negirdėjome. Bet būtina leisti joms pačioms skleistis, ginčytis. Kas dabar bepasakys, kaip, kieno valia, ar bent S. Nėriai sutikus, buvo sugrąžinta paskutinė šio eilėraščio strofa ir pakeistas pavadinimas. Ar knyga *Lakštingala negali nečiulbėti* galėjo atsirasti be poetės sutikimo? Ir toje knygoje poetė yra padariusi kai kurių meistriškų pataisų. Gal įstabiausia „Rudenį“ pradžia: vietoj „Rausta šiluogūžė“ – „Šiluogūžė žydi“. L. Rėzos rinkinyje – „Šilagėlės žyd“ („Rūtas sėjau ir gedėjau“). Senąsias dainas S. Nėris tuo laiku bus įdėmiai skaičiusi.

Rinkinys *Prie didelio kelio* turi šešis skyrius, kurie, atrodo, galutiniame variante atskirti tik epigrafais. Epigrafų – liaudies dainų arba individualių jų parafrazių – ypatinga svarba. Jie duoda rinkiniui

skaudžiai klausiantį ir tyliai liūdintį toną. Viso rinkinio *motto*: „Kurlink mes eisim? Katrul mes kreipsim / Savo raudų veidelį? / Ar šiltuos pietuos, ar šaltoį šiaurėj, / Ar kur saulelė leidžias?“ (Karo metais, ypač 1942-aisiais, S. Nėris parašė keliolika ketureilių miniatiūrų – ši epigrafinė strofa viena iš jų.) Pirmojo skyriaus epigrafas – liūdna pranašystė: „Mes nesimatysim per daugel metelių, / Nesusirašysim margom gromatėlėm“. Pirmas skyrius – apie save, jei taip galima sakyti apie lyriką, atmetus visus gudrius išvedžiojimus. Sielą skaidrinantis kuriančiojo nusižeminimas, skausmas, neviltis, atsiminimas, pasigailėjimo laukimas – iki skyrių užbaigiančio „Tolimo sapno“: „Tebūna jai atleista, / Nes daug jinai mylėjo!“

„Tolimo sapno“ likimas ypatingas. Jis plito rankraščiais, kito persakomas, keitėsi žodžiai, strofų vieta. Jis dar vadinamas „Atsivertimu“, „Išpažintim“. Vienas jo pavidalų išspausdintas 1950 m. vasario 16 d. pagrindinio leidinio *Malda girioje* trečiame numeryje (už šią nuorodą dėkoju istorikui J. Bagušauskui):

ATSIVERTIMAS

Tarp žydinčių kaštonų
Raudona koplytelė.
Tai čia jaunystė mano –
Nejau ji grįžo vėlei...

Aš nedrąsi stovėjau
Pilioriaus prisiglaudus.
O žmonės ėjo, ėjo
Ir prie altoriaus spaudės.

Manęs niekas nepažino
Po gedulingu šydu.
O lūpos tart nediršo
Tiek daugel daugel klydę.

Sakykloje kalbėjo
Ten tas, iš Galilėjos:
– Tebūnie jai atleista,
Nes daugel ji mylėjo.

Malda širdy netilpo
Ir buvo graudu, graudu.
O žvakė tirpo tirpo...
Vargonai gaudė, gaudė – – –

„Tolimas sapnas“ buvo slapta platinamas kartu su B. Brazdžionio, A. Miškinio eilėraščiais (A. Miškinis, *Sulaužyti kryžiai*, V., 1989, p. 257).

Antrasis skyrius prasideda lūžio, nulūžimo ženklu: „Naktis temsta. Žvakė gęsta / Plunksnelė nulūžo...“ Kalbėjimas apie liūdnei stovinčius prie didelio kelio, apie tuos, kurie velkasi milines, apie gyvus ir mirusius, apie sergančią vilkę arba vėl apie save:

Neilsėjos, neėdė, negėrė,–
Vilkė bėgo laukais klupdama.
Baimės genamą, sergantį žvėrį
Šaukė miško žalia glūduma.
Sutema samanų aksominė
Amžinuoju miegu užliūliuos...

Kad mane – taip sutiktų tėvynė!
Kaip sunku, kaip savęs aš gailiuos.

Trečias skyrius pradedamas klausimu: „Kas pramynė juodus takus / Per tėvelio sodą?“ Juodas takas – baugus ženklas. A. Mickevičiaus tėvynės temos parafrazė: „Už gyvybę tu brangesnė / Širdyje kur teka. / Tas tegali pasigesti, / Kas tavęs neteko“. „Lietuvai“, „Tėvynei“, – pagrindiniai akcentai.

Ketvirto skyriaus akcentas „Mano rašteliai, o livingrieji, / Vėjo pučiami dar padūzgėsit...“ yra akimirkai pagautas gimtųjų žodžių virpėjimas, žodžių muzika su nelemties atšėšėliu. Šios eilutės artimos žinomai L. Rėzos dainai „Aš atsisakiau savo močiutei“: „Mano rašteliai, o livingrieji, / Saulei kaitinant dar pablizgėte“. Bet antroji eilutė paimta iš ankstesnes strofos: „O nuometėli, mano plonasis, / Vėjo pučiamas dar paduzgėsi“. Rašteliai čia įgyja ir žodžio rašto prasmę: žodis vėjo pučiamas... Ir po epigrafo einantis „Dainuok, širdie, gyvenimą“ tampa lyg duslesnis: „Jeigu nutils – tapsi akmeniui...“ M. K. Čiurlionio „Vilties“ motyvas – amžinumo nuojauta. Sugrįžimo viltis – be klausimo: „Saulė juk tekės kas rytą / Ir neklaus kodėl“ („Sugrįžimas“).

Penkto skyriaus epigrafas „Oi, šlavė šlavė / Vėjas kiemužėlį“ gražina į tėviškę, į namus, veda nuo saulėto ryto prie rudens, primena svarbius vardus („Donelaitis“). Paskutinis skyrius – kareiviškas: „Ant mūsų snigo, ant mūsų lijo, / Ant mūsų ledai krito. / Ant mūsų kojų korpės supuvo / Ant pečių mandierėlės“. Tautosakiškasis „Tavęs aš laukiau“, ilgesingasis „Negesk, žiburėli“, šiurpiai atviras „Mes eiliniai“. Jokio pompastinio heroizmo, tik sesers širdgėla, tik motinos rauda; „Ar tau gera smėlyje gulėt? / Ar žemelė tėviškės lengva?“ („Virkdo vėjas“).

Eilėraščiai, neįėję į rinkinius... Lyg nereikšmingi, likę paraštėse... Dideli jų pluoštai abiejuose *Raštuose*. O iš tiesų ne vienas jų ne tik įėjęs, bet ir tvirtai įstatytas į rinkinio struktūrą. Tokiais struktūriniais akcentais rinkinyje *Prie didelio kelio* laikytini „Maironiui“, „Tolimas sapnas“, „Švinta“, „Virkdo vėjas“...

Kaip poetės siekimą, tendenciją galima pastebėti tarybinių ir karo meto aktualijų vengimą. Šiame rinkinyje „Rudens naktys“ be ketvirtos, herojinės, strofos, be „Nesitrauksim...“; „Aš tau pavydžiu“ be trečios strofos, be klausimo „Kaip partizanai ten kaujas“; „Negesk, žiburėli“ be granatos, automato įvaizdžių... Kitoks ir vokiečių kareivio įvaizdis – eilėraštyje „Prie Stalingrado“ ne „riterių šunų“, o „riterių sūnų“.

Kai kurių eilėraščių laisvesnė strofų organizacija („Lakštingala negali nečiulbėti“, ypač „Odisėja“, „Sakalai broleliai“). Yra pakeistų esminių žodžių: autentiškoji „Močiutės“ pradžia: „Ji kas rytmetį kėlė iš miego, / Mokė vaikščioti, melstis, kalbėt“. „Donelaityje“ žydi ne džiaugsmo, o laisvės gėlės... „Virkdo vėjas“ – ne rudenio, o Vėlinių gėles... Dažnai kitokia skyryba. Mįslinga punktyrinė eilutė „Širvintos“ pabaigoje. Kyla ir kai kurių tekstologinių abejonių: turinyje įrašyta „Jei aš nesugrįžtau“, tikriausiai ši forma ir turėtų būti, nes ji tuo laikotarpiu mėgta. „Ar žiburėlis lauks“ eilutė „man draugiškai mirgės“ tikriausiai taisytina į „man draugiškai mirksės“, nes mašinraštyje klaidingai parašyta „mirgės“. Eilėraštyje „Žandarai išvežė mokytoją“ tikriausiai ne „upės plieno“, o „upės pieno“. Nereiktų „kaštonų“ („Tolimas sapnas“) taisyti į „kaštonų“, nes suardomas rimas.

* * *

Nėra visiško aiškumo, kiek būta rinkinio *Prie didelio kelio* egzempliorių. Atrodo, kad Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto rankraštyno egzempliorius yra pirmasis. Ten yra nežymių poetės

pataisų ir priedašų. Bet kai kurie eilėraščiai („Kodėl tyli žemė“, „Rudenį“) buvo taisyti jau ruošiant spaudai *Lakštingala negali nečiulbėti*. Rašytojų sąjungos leidyklos leidžiamame rinkinyje *Prie didelio kelio* nėra nė vieno visai nežinomo S. Nėries eilėraščio. Ir kartu tai yra nežinomas rinkinys. Taip, knygos turi savo kelius, mažus ir didelius. knygos turi savo likimus...

Viktorija Daujotytė

Salomėja Nėris, *Prie didelio kelio*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 87–91.